

УДК 347.958

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0712-4076>

Нестерцова-Собакарь О.В. ©

кандидат юридичних наук, доцент
Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ

DOI: 10.31733/2078-3566-2019-1-30-35

РОЗВИТОК ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проаналізовано історичні етапи формування цивільного процесуального законодавства України у радянський період та визначено його особливості і закономірності. На основі загального огляду історичних етапів еволюції цивільного процесуального законодавства України вдалося виокремити деякі закономірності, зокрема, соціальний рівень суспільства, економічний розвиток, політичний устрій та ряд інших, які у своїй сукупності і сприяли розвитку Української держави у радянський період та вплинули також на формування процесуального права в Україні сьогодні.

Ключові слова: суд, законодавство, кодекс, цивільний процес, цивільно-процесуальне законодавство, судочинство.

Постановка проблеми. Сучасне вітчизняне судове правозастосування та судочинство в цілому зазнає суттєвого реформування, це пов'язано з тим, що Україна обрала шлях євроінтеграції. Зрозуміло, що за цих умов вся законодавча база повинна відповідати європейським стандартам, зокрема Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і забезпечувати доступ до правосуддя.

Враховуючи те, що Україна досить тривалий час знаходилася у складі союзнiй держави, відповідно після набуття незалежності у спадщину дісталася і законодавство, за яким країна жила. Тож протягом усього свого незалежного існування відбувалися постійні процеси адаптації вітчизняного законодавства до відповідних реалій.

В останні роки досить суттєво змінено практично все законодавство України, прийнято ряд надзвичайно важливих правових актів, ратифіковано досить велику кількість нормативних документів, запозичено позитивний досвід розвинених європейських країн щодо здійснення правосуддя та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Запропонована тема знаходиться у постійному колі наукового пошуку, оскільки дає можливість проаналізувати попередній досвід існування нашої країни, виявити усі недоліки та створити максимально ефективні умови для подальшого розвитку. Так, питання розвитку цивільного процесу та відповідного законодавства України у складі Радянського Союзу у своїх роботах досліджували В. Комаров, М. Кожевников, Г. Ковальчук, І. Лесько, О. Гетьманцев, І. Підкова, Б. Потильчак, Р. Шуст, Н. Саліщева, В. Сорокін, О. Скакун, Т. Кілічава, М. Штефан та ін. Водночас багато важливих фактів та тенденцій розвитку цивільного судочинства того періоду залишились поза увагою вчених, окреслену проблематику відбито в наукових працях історико-правового дискурсу фрагментарно та епізодично.

Мета статті полягає в аналізі історичних етапів формування цивільного процесуального законодавства України у радянський період та визначенні його особливостей і закономірностей.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, друга половина 1930-х рр. в історії радянського судочинства стала періодом завершення централізації судової системи й остаточного зосередження функцій судового управління в межах керованої Й. Сталіним та його оточенням вертикалі союзно-республіканського наркомату юстиції. У результаті

проведення судової реформи, що завершилася прийняттям у 1938 р. нового Закону «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік», статус і повноваження вищих судових органів суб'єктів радянської федерації зазнали значних змін. Із повноважних і суверенних Верховні Суди союзних республік перетворилися на цілковито контрольовані з центру рядові ланки судової вертикалі СРСР [1, с. 14].

В умовах Великої Вітчизняної війни судочинство проводилося двома судовими системами, що діяли за єдиними принципами і з єдиною метою:

- а) військовими трибуналами;
- б) народними судами;
- в) крайовими (обласними) судами;
- г) окружними судами і верховними судами союзних і автономних республік;
- д) Верховним Судом СРСР.

В той же час, суди в період Великої Вітчизняної війни провели величезну роботу, яка сприяла успішній боротьбі соціалістичної держави з німецько-фашистськими загартниками. У перші місяці війни до підсудності народних судів, які діяли в районах військових дій і в місцевостях, де оголошено воєнний стан, були віднесені переважно лише цивільні справи. Окрім цього, існувала проблема кадрів, оскільки з перших же днів Великої Вітчизняної війни немало судових працівників пішло на фронт добровольцями. Тож виникла гостра необхідність залучити значну кількість кваліфікованих, перевірених у роботі юристів. Джерелами для задоволення цієї потреби були кадри, які працювали в загальних судових органах, наркоматах юстиції та інших органах судового управління, в адвокатурі і т. д., і підготовка нових кадрів на юридичних факультетах, інститутах, юридичних школах [2].

Варто зазначити, що напередодні війни радянське цивільне право ґрунтувалося на принципі монопольного панування державної власності. До того ж у міжвоєнний період в Українській РСР основною формою передачі власності державі стала націоналізація приватної власності. Формально було збережено право приватної власності на землі сільськогосподарського призначення [3, с. 146].

Окрім цього, на території України, яка знаходилася у складі Радянського Союзу, цивільне судочинство здійснювалося на основі:

- Тимчасового положення про народний суд і революційні трибунали Української РСР (1919 р.);
- Положення Ради народних комісарів «Про народний суд» (1920 р.);
- Тимчасової інструкції про основні норми цивільного процесу (1923 р.);
- циркулярів НКЮ УРСР.

У 1924 р. прийнято Цивільно-процесуальний кодекс УРСР. У цивільний процес запроваджено слідчі засади, суду відводилася активна роль. Процес був спрощеним. У 1929 р. набрав чинності новий Цивільно-процесуальний кодекс УРСР. У ньому не знайшло закріплення завдання цивільного судочинства, ряд принципів не зафіксовано у змісті процесуальних норм, були відсутні ряд стадій судочинства, більшість процесуальних дій суду не обмежувалися строками, посилювалася активність суду тощо. Деякі інститути були детально регламентовані: представництво, докази, видача судового наказу, виконання рішень суду тощо. З часом до Цивільно-процесуального кодексу УРСР було внесено велику кількість змін та доповнень [4, с. 85].

Найособливішим для цивільного процесуального судочинства України у складі СРСР був період Великої Вітчизняної війни. Вкрай складне економічне становище, окупація, воєнний стан, усі сили спрямовані на захист країни, це все породжувало спрощення деяких процесуальних дій, наприклад скорочення строків досудових дій, швидкість судового розгляду справи.

Підтвердженням вказаного є затвердження 22 червня 1941 року «Положення про військові трибунали в місцевостях, де було оголошено воєнний стан, і в районах воєнних дій», яке досить суттєво змінило порядок попереднього розслідування і порядок розгляду справ військовими трибуналами, тобто відповідні військові трибунали розглядали справи по закінченні 24 годин після вручення копії обвинувального висновку. Судові справи у трибуналах розглядалися без участі народних засідателів, здебільшого за відсутності прокурора, адвоката. Особиста участь свідка у судовому засіданні вважалась необов'язковою. Вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути скасовані тільки в порядку нагляду. Про кожний вирок, який засуджував до вищої міри покарання, військовий трибунал повинен був негайно повідомляти голові

Військової колегії Верховного Суду СРСР і головному прокурору Червоної Армії або Військово-морського флоту. У разі неодержання протягом 72 годин повідомлення про припинення виконання вироку, такий виконувався [5, с. 158].

Якщо говорити про воєнний стан, то це досить не прості умови існування будь-якої держави. Вважаємо за необхідне більш детально проаналізувати дане правове явище. Отже, як відомо, 22 червня 1941 року у зв'язку з нападом фашистської Германії на Радянський Союз, було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан». Це означало, що з метою оборони СРСР і для забезпечення державної безпеки в ряді республік і областей СРСР було введено незвичне для громадян положення, а саме – на зазначених територіях усі функції органів державної влади передавалися радам фронтів, армій, воєнних округів, а там, де вони були відсутні – вищому командуванню військових об'єднань. Тобто військовим властям у місцях оголошення воєнного стану надавалися великі повноваження у сфері забезпечення громадського порядку і безпеки. Була встановлена підвищена кримінальна і адміністративна відповідальність за порушення порядку та вчинення злочинів. З посиленням військової напруженості, законодавство про воєнний стан розвивалось у бік тотальної мобілізації населення на потреби оборонного характеру, посилення контролю за переміщенням громадян, заходів відповідальності за будь-які порушення та ін. В цілому, якщо аналізувати нормативно-правову базу того часу, то можна стверджувати, що умови воєнного стану змушували впроваджувати в дію акти надзвичайного характеру, які розраховані на використання виключно в умовах війни, мова йде про створення надзвичайних координуючих органів управління, розбудову міжгалузевих надвідомчих систем державного управління, що діють лише в умовах небезпеки, використання принципів взаємодії між постійними і тимчасовими органами управління та ін. [6, с. 82–84].

Умови воєнного стану внесли деякі зміни і в підсудність судів за територіальною ознакою. Так, встановлювалось правило, за яким справа могла бути передана з одного суду до іншого і на таких підставах, які чинним законодавством не були передбачені, наприклад:

- воєнні дії;
- перебування звинуваченого в іншій місцевості;
- неможливість або складність етапування чи виклику звинуваченого до суду за місцем вчинення злочину через бойові дії;
- тимчасове припинення діяльності судів у певній місцевості у зв'язку з бойовими діями тощо.

Окрім цього, в умовах воєнного стану та бойових дій мали місце випадки, коли через об'єктивні, а інколи і суб'єктивні умови у судах не завжди можна було забезпечити присутність усіх учасників процесу на судовому засіданні, іноді неможливо було забезпечити явку до суду учасників або свідка. У таких випадках суд був змушений оголошувати показання свідка, які він давав на попередньому слідстві, і з'являти їх з іншими доказами у справі. Не завжди дотримувались вимоги участі захисника в судовому процесі. Тобто основні принципи цивільно-процесуального законодавства зберігали своє значення під час війни лише формально [6, с. 84].

В цілому, якщо говорити про Цивільне право того періоду, то воно ґрунтувалося на принципі панування державної власності, загалом виявилось достатньо пристосованим до надзвичайних умов. Створена ще напередодні війни система планового розподілу також відповідала потребам мілітаризації народного господарства. Зважаючи на необхідність евакуації промисловості, перерозподілу основних фондів, було розширено права господарських наркоматів і спрощено порядок передачі майна між державними підприємствами та установами; застосовувалася також реквізиція – насамперед щодо об'єктів колгоспно-кооперативної власності [7].

Також необхідно зазначити, що у сфері цивільного процесуального права запровадження воєнного стану у радянській державі призвело ще і до низки змін у питаннях права власності на «тілесне майно». У зв'язку з масовою евакуацією майна на схід виникло багато правових колізій. Звужувалася сфера договірних відносин, посилювався принцип централізованого цільового призначення, відтак, створювалася система цільових майнових фондів [3, с. 147].

Отже, можна зробити висновок, що радянські суди в умовах Великої Вітчизняної війни зробили вагомий внесок у справу розгрому фашистських загарбників і їхніх пособників. Умови війни вимагали перебудови судових органів. Така перебудова була

проведена організовано і в короткі терміни, що забезпечило успішну їх діяльність у боротьбі зі шпигунами, диверсантами, зрадниками батьківщини, розкрадачами народного добра і іншими злочинцями. Незважаючи на умови воєнного часу, була забезпечена нормальна діяльність загальних судів щодо вирішення кримінальних і цивільних справ. Радянські суди в умовах воєнного часу діяли на засадах суворої соціалістичної законності, що забезпечує завдання радянського правосуддя. Радянський уряд високо оцінив діяльність судових працівників, нагородивши їх урядовими нагородами. Проте проблема підготовки висококваліфікованих працівників суду і прокуратури так і залишилася не вирішеною [8].

У післявоєнний період відбувався перехід до мирного будівництва і зумовив припинення дії низки правових актів військового часу. Окрім цього, було видано ряд Указів Президії Верховної Ради СРСР, які поставили нові завдання перед радянським судом. На першому місці за своїм значенням стоїть Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 року «Про скасування смертної кари». У мирний час замість смертної кари почало застосовуватися ув'язнення у виправно-трудових таборах терміном на 25 років. Цей акт свідчить ще раз про розквіт справді народної демократії і внутрішньо властивого їй благородного соціалістичного гуманізму. Також радянський суд повинен вести рішучу боротьбу за охорону громадської соціалістичної власності шляхом боротьби з безгосподарністю, розбазарюванням промислових і продовольчих товарів, випуском бракованої і некомплектної продукції і т. д. Суд повинен рішуче боротися зі спекуляцією, обманом споживачів і тому подібними злочинними діяннями. Радянський суд зобов'язаний всіляко сприяти точному виконанню закону про постачання державі сільськогосподарських продуктів. Одночасно радянський суд повинен стояти на сторожі прав і законних інтересів радянських громадян, гарантованих Конституцією СРСР та конституціями союзних і автономних республік, всіляко охороняючи життя, здоров'я і майнові блага радянських громадян [2].

З цією метою було прийнято низку кардинально нових нормативних актів, зокрема, цивільне судочинство складалося із прийнятих Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік. Окрім цього, 18 липня 1963 року було прийнято новий Цивільний процесуальний кодекс УРСР, який:

- встановлював загальні положення цивільного судочинства;
- визначав завдання цивільного судочинства;
- розширював повноваження судів щодо розгляду цивільних справ;
- надавав можливості кожній заінтересованій особі право на звернення до суду за захистом своїх прав та інтересів;
- містив норми про осіб, які беруть участь у справі, їх права й обов'язки;
- про провадження у справах у судах першої інстанції, касаційній та наглядній інстанціях;
- визначав виконання судових рішень;
- визначав цивільні процесуальні права іноземних громадян і осіб без громадянства;
- містив норми про позови до іноземних держав, судові доручення і рішення іноземних судів;
- визначав порядок розгляду справ у зв'язку з міжнародними договорами та угодами.

Тобто можна зробити висновок, що першочерговим завданням цивільного судочинства став правильний і всебічний розгляд та вирішення цивільних справ з метою охорони суспільного і державного ладу СРСР, соціалістичної системи господарства і соціалістичної власності, захист політичних, трудових, житлових та інших особистих і майнових прав та інтересів громадян, що охороняються законом. Отже, на перше місце був поставлений захист інтересів не громадян, а держави.

Окрім цього, у Цивільному процесуальному кодексі УРСР зазначалось, що правосуддя у цивільних справах здійснюється тільки судом і на засадах рівності перед законом усіх громадян, незалежно від їх матеріального, майнового і службового становища, статі, національності, расової належності та віросповідання [8, с. 527].

Тут варто зауважити, що зазначений кодифікований нормативний акт УРСР все ж таки ще не закріплював можливостей захисту в суді демократичних свобод, проте це вже був законодавчий акт, який відтворював соціально-економічний устрій тодішньої держави з її адміністративно-командною системою управління.

З певними змінами вказаний кодекс діяв в Україні до 01.01.2005 року, разом з тим це вже була нова епоха в розвитку не тільки цивільного, але і відокремлених адміністративного та господарського судочинства [9, с. 563].

Основні принципи процесуального права були закріплені в Конституції УРСР аж у 1978 р. Це такі, як здійснення правосуддя тільки судом на засадах рівності усіх громадян перед законом; участь у суді першої інстанції народних засідателів; колегіальність розгляду цивільних і кримінальних справ в усіх судах; незалежність суддів та народних засідателів та підкорення їх тільки законам; гласність судового розгляду; право осіб, які беруть участь у справі, виступати в суді рідною мовою, а також знайомитися зі справою через перекладача; право обвинуваченого на захист. Конституційне закріплення одержав і такий принцип, як участь громадських організацій і трудових колективів у судочинстві в цивільних і кримінальних справах. Проте багато які з вказаних демократичних принципів далеко не завжди здійснювалися на практиці.

Якщо говорити про наше сьогодні, то як уже зазначалося, Україна обрала європейський вектор розвитку, 16 вересня 2014 року Верховна Рада ухвалила Закон «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони», що тягне за собою обов'язок України привести вітчизняне законодавство у відповідність до європейських стандартів, зокрема у ст. 1 вказаного Закону зазначено про зобов'язання України, які випливають із статті 8 Угоди, щодо ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року, які мають бути виконані після внесення відповідних змін до Конституції України. Метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом (ЄС) до держав, які мають намір вступити до нього. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу, що, у свою чергу, є пріоритетним напрямом сучасної української зовнішньої політики [10].

Тож якщо характеризувати цивільно-процесуальне судочинство України в радянський період, то варто зазначити, що тодішній суд, будучи органом влади, здійснюючи у своїй діяльності одну з функцій державного управління, був побудований на справді демократичних принципах – принципах найширшої виборності, незалежності та підкорення тільки законам. Його діяльність проводилася на засадах гласності, безпосередності, усності, змагальності, мовою місцевої національності і т. д.

Висновок. Таким чином, проведений аналіз історичних етапів розвитку цивільного процесуального законодавства у Радянській Україні засвідчив, що кожен етап мав свої складнощі, недоліки та особливості і супроводжувався відповідними історичними подіями, які в підсумку і сприяли подальшому удосконаленню цивільного судочинства України в цілому.

На основі загального огляду історичних етапів еволюції цивільного процесуального законодавства на українських землях у період панування радянської влади виокремлено певні закономірності, зокрема, соціальний рівень суспільства, економічний розвиток, політичний устрій та ряд інших, які у своїй сукупності справляли суттєвий вплив на формування процесуального права в Україні сьогодні. При цьому основна закономірність розвитку цивільного процесуального законодавства того періоду полягала у тому, що воно сприяло і на сьогоднішній день сприяє відтворенню матеріально-правових вимог у ході судового процесу.

Сучасний розвиток процесуального законодавства характеризується значним ускладненням процедури та розширенням кодифікації. Основною причиною такого явища є науково-технічний прогрес, який викликає ускладнення процесуальної форми, зокрема фіксування судового процесу технічними засобами, різноманітні складні експертизи, адже головна мета процесуальної діяльності – всебічне забезпечення законних інтересів, прав і свобод людини.

Бібліографічні посилання

1. Потильчак Б.О. Верховний Суд Української РСР у 1943–1945 рр.: організаційна діяльність, касаційна та наглядова практика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 240 с.
2. Кожевников М. В. История Советского суда. URL: <http://law.edu.ru/script/cntsource.asp?cntID=100002104>
3. Лесько І.Б. Суб'єкти права власності за законодавством УРСР у воєнний період 1941–

1945 pp. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2012. № 2 (1). С. 145–154.*

4. Гетманцев О.В. Формування та розвиток цивільного процесуального законодавства в Україні: питання історичної періодизації. *Науковий вісник Чернівецького університету. 2013. Вип. 644. С. 82–87.*

5. Салищева Н. Г. Административный процесс в СССР. Москва: Юрид. лит., 1964. 158 с.

6. Кузніченко С. О. Правовий режим воєнного стану в СРСР 1941–1945 років. *Право і Безпека. 2002. № 2. С. 80–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2002_2_23 656 с.*

7. Зміни в радянському праві в роки Другої світової війни. URL: <https://sites.google.com/site/igroupteamsite/istoria-derzavi-ta-prava-ukraieni/zmini-v-radanskomu-pravi-v-roki-drugoie-svitovoie-vijni>

8. Штефан М. Й. Цивільний процес: навч. видання. Київ: Ін Юре, 2001. 696 с.

9. Курило М. Історичні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі. *Форум права. 2013. № 1. С. 557–566.*

10. Кліччава Т. М. Цивільне процесуальне право: навч. посібник. Київ: Центр учбової літ., 2007. 352 с.

Надійшла до редакції 01.04.2019

SUMMARY

Nestertsova-Sobakar O.V. Development of civil procedural legislation in Soviet Ukraine: historical and legal research. The scientific article is devoted to the analysis of historical stages of formation of civil procedural legislation of Ukraine in the Soviet period and determination of its features and regularities. The most important for civil procedural justice of Ukraine in the USSR was the period of the Great Patriotic War. The courts during the Great Patriotic War carried out a huge work that contributed to the successful struggle of the socialist state with the Nazi invaders. In the first months of the war, the jurisdiction of the People's Courts operating in the areas of hostilities and in areas where the declared state of war was classified were mainly civil cases. In addition, there was a problem of personnel, since from the very first days of the Great Patriotic War, no court personnel went to the front of the volunteers. So there was an urgent need to attract a significant number of skilled, proven lawyers. Sources for this need were personnel who worked in the general judicial authorities, the commissariats of justice and other judicial authorities, in the bar, etc., and the training of new staff in law schools, institutes, law schools. In general, speaking about the Civil Law of that period, it was based on the principle of the domination of state property, in general, it was sufficiently adapted to extraordinary conditions. Created even before the war, the system of planned distribution also met the needs of the militarization of the national economy. In view of the necessity of evacuation of industry, redistribution of fixed assets, the rights of economic commissariats were expanded and the procedure of transfer of property between state enterprises and institutions was simplified; also, the requisition was applied - first of all, regarding the objects of the collective-cooperative property.

On the basis of a general overview of the historical stages of the evolution of the civil procedural law of Ukraine, it was possible to distinguish certain patterns, in particular, the social level of society, economic development, political structure and a number of others that in their totality contributed to the development of the Ukrainian state in the Soviet period and influenced the formation of procedural rights in Ukraine today. It should be noted that the main regularity of civil procedural law is that it exclusively contributed to it, and, today, contributes to the reproduction of substantive legal requirements in the course of judicial proceedings. The modern development of procedural law is characterized by a significant complication of the procedure and the extension of codification. The main reason for such a phenomenon is the scientific and technological progress, which causes complication of the procedural form, in particular, recording of the trial by technical means, various complex examinations, since the main goal of procedural activity, the comprehensive provision of legitimate interests, rights and freedoms of the individual.

Keywords: court, legislation, code, civil process, civil procedural law, judicial proceedings.